
Alica
WERTHEIMER-BALETIĆ

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zagreb

DETERMINANTE
REPRODUKCIJE
STANOVNIŠTVA
HRVATSKE
U DRUGOJ
POLOVICI
20. STOLJEĆA

Poznavanje demografskih trendova, ukupnih i strukturnih (ukupno stanovništvo, fertilitet, mortalitet, migracija, starosna i druge strukture) bitna je pretpostavka i sastavnica formuliranja relevantnih posebnih politika – ekonomske, socijalne, zdravstvene, obrazovne, politike regionalnog razvoja, stambene politike i drugih. Ta opća konstatacija vrijedi i za razvijene zemlje i za zemlje u razvoju, iako te dvije grupe zemalja obilježava zamjetno različiti opseg, struktura i smjer demografskih promjena, povezano s različitim etapama i podetapama demografske tranzicije i posttranzicije u kojima se nalazi njihovo stanovništvo. Suvremeni je svijet suočen s kontrastnom demografskom situacijom, koja je sve izraženija: dok zemlje u razvoju nastoje svojom politikom smanjiti stopu porasta stanovništva (primarno smanjivanjem nataliteta), kako bi osigurale ukupan društveni, a poglavito gospodarski, razvoj – razvijene zemlje pokušavaju osigurati barem nulti rast stanovništva i izražavaju zabrinutost zbog procesa ukupne depopulacije, opadajuće reprodukcije ukupnoga stanovništva i radne snage te, povezano s tim, zbog ubrzana povećanja staričkoga stanovništva, praćenog značajnim smanjivanjem broja mladih.

Predmet ovoga rada jest analitičko razmatranje determinanti reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj, demografskih i društvenih, i to u proteklih pedeset godina (1950. – 2000.). Te su determinante dugoročni izraz demografskih trendova u prošlosti, ali su isto tako izravno relevantne za budući razvoj stanovništva Hrvatske.

Demografski pokazatelji imaju zbog povezanosti demografskih i društvenih procesa općenito šire značenje od pukih indikatora razine i strukture reprodukcije stanovništva. Uzmimo kao primjer pokazatelje kao što su stope reprodukcije, stopa mortaliteta dojenčadi, očekivano trajanje života, totalna stopa (periodskoga) fertiliteta, indeks starenja i drugi, koji imaju vrlo različite brojčane vrijednosti u zemljama na različitim stupnjevima razvoja. Oni nisu sa-

mo indikatora demografskog stanja i reprodukcije stanovništva u određenoj zemlji i u određenom razdoblju nego su isto tako važni indikatora razine privrednog, socijalnog, zdravstvenog, obrazovnog i ukupnog razvoja.¹ To valja imati na umu prilikom vrednovanja rezultata analize reprodukcije stanovništva u određenoj zemlji.

Hrvatska i europske zemlje – obilježja posttranzicije

Hrvatska se ubraja u Europi među zemlje u kojima se stanovništvo već nekoliko desetljeća više ne obnavlja, smanjuje se, i to ukupno i u pojedinim generacijama. Pojačano starenje, odnosno povećanje broja starijeg stanovništva, uz istodobno smanjivanje reproduktivne baze, broja mladih (0 - 14 godina), još više pojačava neravnotežu među pojedinim, za gospodarski i društveni razvoj bitnim, funkcionalnim dobnim grupama (mladi, radno sposobni, stari) i vodi demografskoj neodrživosti (Chesnaiz, 1998.). Tako je i u mnogim europskim razvijenim zemljama koje su ušle u novi povijesni stadij migracijske ovisnosti, osobito izražen u 1980-im i 1990-im godinama.² Hrvatska se, dakle, svrstava među europske zemlje s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva, preciznije - s posttranzicijskim obilježjima sastavnica reprodukcije stanovništva. Većina europskih zemalja nalazi se u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, odnosno u raznim podetapama tzv. druge demografske tranzicije (Van de Kaa, 1987.). U pitanju su pojedine podetape posttranzicijske etape, koje označuju prijelaz totalne stope fertiliteta s niske pozitivne stope na onu razinu te stope koja više ne osigurava obnavljanje generacija i koja se nalazi ispod razine njihove "zamjene" (below replacement level), a u uvjetima niske, posttranzicijske stope mortaliteta (UN, 1993.). To su razvijene zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe, zatim zemlje južne Europe i istočnoeuropske, bivše socijalističke zemlje (skupina "zemalja u tranziciji"). U 2000. godini od ukupno 46 europskih zemalja (43 su članice Vijeća Europe, a tri nisu), samo je jedna zemlja (Turska) imala totalnu stopu fertiliteta znatno iznad razine obnavljanja (2,50), dok su dvije (Albanija i Island) imale stopu nešto iznad razine obnavljanja generacija (2,1 djece po jednoj ženi u fertilnom razdoblju, uz apstrakciju od djelovanja mortaliteta).³ Sve ostale zemlje (njih 94 posto) imale su tu stopu ispod razine obnavljanja stanovništva. Među njima, najveću je stopu, između 1,7 i 1,8, zabilježilo nekoliko zemalja zapadne i sjeverozapadne Europe, uglavnom one s duljom tradicijom populacijske politike (prije svega Francuska, ali i Norveška, Luksemburg, Danska, Finska) (Council of Europe, 2001.).

Prosječna brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta u Europi, oko 2000. godine, bila je izrazito niska i iznosila je 1,5. Valja napomenuti da je u 23 zemlje (tj. u 50 posto zemalja Europe) ta stopa bila vrlo niska, ispod razine od 1,5. Među njima je i Hrvatska (sa stopom od 1,38). Najnižu razinu te stope, ispod 1,3, tzv. najniži niski fertilitet (Kohler, Billary, Ortega, 2001.), imale su istočnoeuropske, bivše socijalističke zemlje i neke zemlje južne Europe.⁴ U svim zemljama u kojima je razina te stope ispod 1,5 u tijeku je više ili manje izražen proces ukupne depopulacije (smanjivanja ukupnoga broja stanovnika), uvjetovan pretežno prirodnom depopulacijom, ali nekada pretežno emigracijom, a nekada zajednički, i prirodnom depopulacijom i negativnom demografskom bilancom (kako je i u Hrvatskoj). Istodobno, u tijeku je i proces starenja ukupnoga stanovništva, a u okviru njega traje proces starenja različita intenziteta pojedinih relevantnih funkcionalnih dobnih kontingenata (fertilni kontingent, radna snaga, kontingent srednje i visokoobrazovanih, poljoprivrednoga i seoskoga stanovništva, nepoljoprivrednoga i gradskoga stanovništva itd.). Zabrinutost vlada većine tih zemalja za takve demografske trendove znatno je porasla u 1990-im godinama, jer su se navedeni procesi intenzivirali. Porasla je i svijest o brojnim dugoročnim nepovoljnim posljedicama koje takvi demografski procesi imaju za ukupan razvoj, a osobito za gospodarski i socijalni razvoj. Osim toga, njihove specifične posljedice dolaze do izražaja na svim područjima ljudske djelatnosti (u zdravstvu, školstvu, ekonomiji, socijalnoj infrastrukturi, sferi financija i fondova za mirovinsko osiguranje, u promjeni političkih stavova). Depopulacija i starenje stanovništva izazivaju promjene u proizvodnom potencijalu i produktivnosti rada, u obrazovnoj strukturi stanovništva i radne snage, u opsegu i strukturi osobne i javne potrošnje, investicija i štednje. Sve su to razlozi koji upućuju na potrebu analitičkoga razmatranja determinanti reprodukcije stanovništva, i to u specifičnim uvjetima posttranzicijske etape, kao i valoriziranja njihova značenja za budući demografski i društveno-gospodarski razvoj.

Reprodukcija stanovništva i njezine sastavnice

U većini zemalja u svijetu prirodno je kretanje stanovništva dominantna sastavnica ukupnoga kretanja stanovništva. Stoga je razumljivo da bitne karakteristike ukupnoga kretanja stanovništva određuje specifičan, u određenoj zemlji postojeći, tip reprodukcije stanovništva. Pri tome se pojam reprodukcije uzima u njegovu užem značenju, koji

podrazumijeva reprodukciju stanovništva na koju djeluju isključivo sastavnice prirodnoga kretanja (natalitet/fertilitet i mortalitet), a apstrahira se od utjecaja migracije. Međutim, u raznim podetapama demografske tranzicije i posttranzicije pojedine sastavnice ukupnoga kretanja stanovništva imaju različit ponder u promjeni ukupnog broja stanovnika. U zemljama u razvoju, pa i u većini srednje razvijenih zemalja, prirodno kretanje (prirodni prirast) ima dominantan udio u ukupnom porastu populacije. U razvijenim europskim zemljama koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja, s niskom stopom nataliteta i mortaliteta te sve više sa stopom mortaliteta koja nadvisuje natalitetnu stopu, s totalnom stopom fertiliteta znatno ispod razine koja se zahtijeva za obnavljanje stanovništva – to više ne stoji. Udio prirodnoga prirasta stanovništva sve je manji, a kada je riječ o prirodnom smanjenju stanovništva, pozitivni migracijski saldo kratkoročno je jedina determinanta mogućega porasta stanovništva. Naime, u tim zemljama, u posljednja dva desetljeća 20. stoljeća, a osobito u 1990-im godinama, migracija je u svojoj pozitivnoj komponenti, imigraciji, dobivala i dalje dobiva sve veći ponder. Zbog nastaloga natalitetnog deficita i tendencije njegova povećanja u 1990-im godinama⁵ mnoge razvijene europske zemlje sve više ovise o imigraciji, koja dobiva (gledano kroz pozitivni migracijski saldo u odnosu na prirodno smanjenje) dominantan udio u ukupnoj godišnjoj i međupopisnoj promjeni broja stanovnika. Te zemlje svoje potrebe za radnom snagom – i ukupno i prema njezinim strukturnim obilježjima (dob, kvalifikacija, zanimanje) – podmiruju u danim uvjetima prirodne depopulacije, sve više uvozom strane radne snage (UN, Replacement migration, 2000.; Wistrich, 2001.).

U razmatranjima reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj u proteklih pola stoljeća u ovom ćemo radu analizirati reprodukciju stanovništva u užem smislu. Iako je riječ o određenom demografskom redukcionizmu, jer je Hrvatska otvoreno migracijsko područje, sljedeći razlozi opravdavaju takav pristup: (1) Hrvatska je zemlja na znatno nižem stupnju privrednoga razvoja nego razvijene europske zemlje i samo je prema formalnim, demografsko statističkim kriterijima koje postulira teorija demografske tranzicije u pogledu brojčane razine stopa nataliteta i mortaliteta, u posttranzicijskoj etapi. Zapravo je u svojevrсноj etapi “kvaziposttranzicije” (Wertheimer-Baletić, 1992.); (2) prirodno je kretanje u glavnini razmatranoga razdoblja nakon Drugog svjetskog rata (gotovo četiri desetljeća), sve do 1991. godine, bilo dominantna odrednica ukupne promjene (porasta) broja stanovnika, iako je negativni migracijski saldo

nesumnjivo djelovao na smanjivanje porasta stanovništva do godine 1991. i ubrzavao je tendenciju prema nultom rastu, koja je osobito u 1980-tim godinama došla do izražaja. Međutim, nakon 1991. godine, povezano uz ratnu agresiju na Hrvatsku i ratom te privrednom recesijom uvjetovanu emigraciju, negativni migracijski saldo postao je dominantnom odrednicom smanjivanja ukupnoga broja stanovnika, odnosno ukupne depopulacije u Hrvatskoj (Wertheimer-Baletić, 2003.).

Najširi dinamički demografski okvir reprodukcije stanovništva u jednoj zemlji čini kretanje ukupnoga broja stanovnika. To kretanje u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća, tj. nakon Drugog svjetskog rata, bitno obilježava usporavanje stope porasta stanovništva, koje je započelo intenzivnije nakon 1961. godine, dok je u međupopisnom razdoblju (1991. – 2001.) došlo do smanjenja ukupnoga broja stanovnika, odnosno do negativne stope porasta. (Vidjeti tablicu br. 1.)

Godina popisa	Broj stanovnika	Indeksi 1948=100	Verižni indeksi	Prosječna godišnja stopa porasta/pada između dva popisa (%)
1948.	3,779.858	100,0	-	-0,01***
1953.	3,936.022	104,1	104,1	0,81
1961.	4,159.696	110,0	105,7	0,69
1971.	4,426.221	117,1	106,4	0,62
1981.	4,601.464	121,7	103,9	0,39
1991.	4,784.265	126,6	103,9	0,39
-	-	-	-	-
2001.*	4,437.430	-	-	-
2001.**	4,492.049	118,8	93,9	-0,6

* Popis 2001. proveden je prema koncepciji prisutnog (de facto) stanovništva.

** Da je u popisu 2001. bila primijenjena ista koncepcija kao i u popisu 1991. (de iure koncepcija), rezultat bi bio kao gore.

*** Prosječna godišnja stopa smanjenja stanovnika u međupopisnom razdoblju 1931. – 1948. godine.

Izvor: Knjige popisa stanovništva.

Tablica pokazuje da je u svim međupopisnim razdobljima, osim između 1931. i 1948. i od 1991. do 2001. godine, dakle u razdobljima koje obilježava rat, prosječna godišnja stopa promjene ukupnoga broja stanovnika imala pozitivan predznak. Pri tome se ona stalno smanjivala, tako da je od prvoga poslijeratnog međupopisnog razdoblja

Tablica 1.

Kretanje stanovništva Hrvatske u popisima između 1948. i 2001. godine

(1948. – 1953.), kada je iznosila 0,81%, do razdoblja 1971. – 1981., odnosno 1981. – 1991. godine, radikalno smanjena, tj. prepolovljena, i iznosila je u oba razdoblja prosječno godišnje 0,39%. Usporedba ukupnoga broja stanovnika Hrvatske u popisima 1991. i 2001. godine otežana je činjenicom da je u popisu 2001. godine primijenjena, u skladu s preporukama Populacijskog odjela UN-a i Ekonomske komisije UN-a za Europu,⁶ nova definicija ukupnoga broja stanovnika (modificirana definicija “de facto” stanovništva), dok je u prethodnim popisima (od 1948. do 1991. godine) bila primijenjena definicija stalnoga stanovništva (definicija “de iure”).⁷ Međutim, da bi se dobili usporedivi podaci o ukupnom broju stanovnika u ta dva popisa, na rezultate popisa iz 2001. godine primijenili smo definiciju ukupnoga stanovništva iz popisa 1991. godine. Tada se pokazuje da se broj stanovnika Hrvatske u tom desetljeću smanjivao prosječnom godišnjom stopom od -0,6% (ili ukupno za -6,1%). To je smanjenje prije svega posljedica dugotrajno niske i opadajuće stope nataliteta i prirodnoga prirasta stanovništva, nepovoljne – tj. negativne – migracijske bilance i ratnih ljudskih gubitaka u Domovinskom ratu početkom 1990-ih godina. Pri tome valja naglasiti da su sva tri navedena čimbenika ukupne depopulacije međusobno povezana, u stalnoj su interakciji, a pod utjecajem su ukupnih gospodarskih, društvenih i političkih prilika.

Prirodno kretanje stanovništva i njegove sastavnice (natalitet i mortalitet), uz sastavnice migracijske bilance (imigraciju i emigraciju), bitni su elementi ukupne demografske bilance kao temeljne matrice demografskoga stanja u određenom razdoblju.⁸ Promjene nastale u sastavnicama prirodnoga kretanja stanovništva Hrvatske od 1950. do 2001. godine pokazuje tablica br. 2. (Vidjeti tablicu br. 2.)

Podaci u tablici 2 pokazuju za ukupno polustoljetno razdoblje (1950. do 2001. godine) opću tendenciju smanjivanja nataliteta i prirodnoga prirasta. Smanjivanje nataliteta bilo je bitna dinamička determinanta smanjivanja prirodnoga prirasta. Opći mortalitet padao je znatno sporije, uz postupni, s malim oscilacijama, blagi porast (zbog starjenja populacije).

U spomenutoj su tablici za reprodukciju stanovništva i njezine demografske determinante indikativni podaci o kretanju broja živorođene djece. Pokazuje se da se taj broj konstantno smanjivao, uz manje oscilacije u jačini smanjivanja, povezane uglavnom s učinkom pomaka generacija (demografskog momentuma sadržanog u postupnim promjenama u ukupnoj dobnoj strukturi, a poglavito u dobnoj strukturi ženskoga stanovništva u fertilnoj/reproduktivnoj dobi). Tako je broj živorođene djece u 1950. godini

Godina	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast/smanjenje	Stopa (na 1000 stanovnika)		
				nataliteta	mortaliteta	prir. prirasta/smanjenja
1950.	95.560	47.292	48.268	24,8	12,3	12,5
1955.	88.657	42.035	46.662	22,1	10,5	11,6
1960.	76.156	41.361	34.795	18,4	10,0	8,9
1965.	71.186	39.936	31.250	16,7	9,4	7,3
1970.	61.103	44.147	16.956	13,9	10,1	3,9
1975.	57.016	45.640	21.376	14,9	10,1	4,8
1980.	68.220	50.100	18.120	14,9	10,9	4,0
1985.	63.170	52.673	10.497	13,5	11,2	2,3
1990.	55.409	52.192	3.127	11,7	10,0	0,7
1995.	50.182	50.536	-354	11,2	11,3	-0,1
2000.*	43.746*	50.246*	-6.500*	10,0*	11,5*	-1,5*
2001.*	40.993*	49.552*	-8.559*	9,2*	11,2*	-2,0*

Tablica 2.

Prirodno kretanje ukupnoga stanovništva Hrvatske između 1950. i 2001. godine

* Broj živorođenih i umrlih od 1998. odnosi se samo na one "u zemlji", dakle na rođene i umrle u Hrvatskoj (bez onih "u inozemstvu").

Izvor: Podaci demografske statistike, Priopćenja, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

iznosio 95.560, u 1960. godini 76.156, u 1970. godini 61.103, u 1980. godini 68.220, u 1990. godini 55.409, a u 2000 godini 43.746. Između 1950. i 1990. godine (zadnje godine prije Domovinskog rata) broj živorođenih smanjio se za ukupno 40.151 djece ili čak za 42,0%. Nakon 1990. to se smanjivanje nastavilo, a u 2001. godini broj živorođenih iznosio je samo 40.993.⁹

S obzirom na rat u Hrvatskoj i kasnije u Bosni i Hercegovini u 1990-im godinama, na velik broj izbjeglica koje su iz Bosne i Hercegovine dolazile u Hrvatsku te na činjenicu da su mnogi uzeli hrvatsko državljanstvo, a kasnije se nastanili u inozemstvu, valja razdvojiti ukupan broj živorođenih i umrlih na one rođene i umrle "u zemlji" (u Hrvatskoj) i "u inozemstvu".¹⁰ Tada se pokazuje da je za stanovništvo "u zemlji", u svim godinama između 1991. i 1998., stanje bilo nepovoljnije, jer je u svim tim godinama zabilježeno prirodno smanjenje stanovništva. Istodobno je za stanovništvo "u inozemstvu" (među kojima je brojno bilo mlađe stanovništvo, tj. izbjeglice iz Bosne i Hercegovine) u svim tim godinama zabilježen prirodni prirast. Ta je činjenica prirodnu promjenu za ukupno stanovništvo u pojedinim godinama prikazivala povoljnijom, tj. "prikrivala" je stvarno stanje sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva i reprodukcije stanovništva "u zemlji".

Iz analitičkog razmatranja sastavnica prirodne promjene stanovništva jasno proizlazi da je smanjivanje prirodna prirasta bilo primarno uvjetovano smanjivanjem nataliteta. Stopa nataliteta je između 1950. i 1990. zamjetno smanjena, i to sa srednje tranzicijske razine od 24,8 promila na posttranzicijsku razinu od 11,7 promila, odnosno ukupno za 52,8%. Između 1991. i 2001. godine ona je smanjena sa 11,7 na 9,2 promila, dakle na vrlo nisku razinu prema formalnim demografsko-tranzicijskim kriterijima (ispod 10 na 1000 stanovnika). Dugotrajno, kroz nekoliko desetljeća, smanjivanje stope nataliteta imalo je u Hrvatskoj u navedenom polustoljetnom razdoblju četiri karakteristična razdoblja: **prvo**, razdoblje porasta nataliteta nakon rata, u razdoblju natalitetne kompenzacije (1946. – 1954.); **drugo**, razdoblje smanjivanja stope nataliteta između 1955. i 1970. godine, povezano uz priljev u reproduktivnu i ženidbenu dob uglavnom tzv. krnjih generacija rođenih u Drugom svjetskom ratu; **treće**, razdoblje stabilizacije stope nataliteta između 1970. i 1980. godine na razini između 14 i 15 promila, što je uvelike povezano s ulaskom brojnih – u kompenzacijskom razdoblju rođenih – generacija u reproduktivnu dob života; **četvrto**, razdoblje značajnog smanjivanja nataliteta između 1980. i 2000. godine, koje se nastavilo i u prvim godinama 21. stoljeća. Između 1980. i 1990. godine u fertilnu su dob pristigle malobrojnije generacije rođene šezdesetih godina 20. stoljeća, a u 1990-im godinama, kada su u tu dob ušle nešto brojnije generacije rođene u 1970-im godinama, koje je (kako smo vidjeli) obilježila stabilizacija nataliteta na razini između 14 i 15 promila, dogodila se ratna agresija koja je preko mnogih čimbenika (političkih, zdravstvenih, gospodarskih, sociopsiholoških) djelovala na daljnje znatno smanjivanje nataliteta. Pri svemu tome ne smije se zaboraviti činjenica da se i u nas prosječna dob žene kada rađa prvo dijete polagano pomiče u kasnije godine (tzv. tempo efekt),¹¹ što nesumnjivo djeluje – uz ostale faktore – na smanjivanje fertiliteta (periodskoga i završenoga). – U zapadnoeuropskim zemljama taj je trend mnogo jače izražen, pa se ondje povećanje prosječne dobi žene kada rađa prvo dijete danas smatra bitnim čimbenikom niskoga i opadajućega nataliteta/fertiliteta.¹²

Budući da se stopa mortaliteta kao negativna sastavnica prirodnoga kretanja stanovništva između 1950. i 2000. godine smanjivala znatno sporije u odnosu na stopu nataliteta, a nakon 1960. godine uglavnom je oscilirala u rasponu od 10 do 11 promila, nizak i opadajući prirodni prirast stanovništva Hrvatske s tendencijom prema nultoj razini dominantno je bio pod utjecajem smanjivanja nata-

liteta. Stagnacija i blag porast opće stope mortaliteta između 1960. i 1990. godine te poglavito između 1990. i 2000. bio je pod bitnim utjecajem produženja života, starenja stanovništva i ratnih gubitaka u Domovinskom ratu.

Odrednice reprodukcije stanovništva

Prirodni prirast stanovništva, kao opći agregatni pokazatelj reprodukcije stanovništva, pokazao je u skladu s navedenim promjenama njegovih sastavnica u cijelom razdoblju od 1950. do 1990. godine tendenciju smanjivanja prema nultoj razini. U 1950. godini iznosio je 12,5 na 1000 stanovnika, u 1960. godini 8,9 promila, u 1970. godini 3,9 promila, u 1980. godini 4,0 promila, a u 1990. godini samo 0,7 promila. Nakon 1990. godine dolazi do njegova prijelaza u negativni prirodni "prirast", tj. do pojave prirodne depopulacije, jer broj umrlih nadvisuje broj živorođenih. Ta je pojava, s jedne strane, nastavak dotadašnjega trenda smanjivanja nataliteta i prirodnoga prirasta, a s druge je na nju djelovao rat u Hrvatskoj u prvoj polovici 1990-ih godina, praćen - uz ostalo - nastavkom iseljavanja mladoga, radno sposobnog stanovništva iz Hrvatske. Na to je svakako u 1990-ima djelovala i privredna recesija i visoka nezaposlenost, koja je i danas važan čimbenik iseljavanja mladih i nepovoljnih uvjeta za moguće povećanje fertiliteta. U 2001. godini prirodno je smanjenje iznosilo -8559 (više umrlih nego živorođenih), a za 2002. godinu taj će se iznos i dalje povećati (predvidivo otprilike na -10.500). To govori da je u Hrvatskoj, u procesu reprodukcije stanovništva (u užem poimanju), u tijeku *negativan populacijski momentum*, koji snagom nastavka nepovoljnih promjena u dobnoj strukturi inducira daljnje povećanje iznosa prirodnoga smanjenja stanovništva te ubrzava i prostorno širi proces prirodne i ukupne depopulacije.

Opća stopa fertiliteta kao specifičan agregatni pokazatelj fertiliteta¹³ pokazuje u navedenom razdoblju istosmjerno kretanje kao i opća stopa nataliteta. U 1950. godini iznosila je u Hrvatskoj 87,2 živorođenih na 1000 žena u fertilnoj dobi, u 1960. godini 70,0 promila, u 1970. godini 51,3 promila, u 1980. godini 58,3 promila, u 1990. godini 48,5 promila, u 2000. godini 41,4 promila, a u 2001. godini 38,0 promila.¹⁴ Proizlazi da je opća stopa fertiliteta slijedila kretanje opće stope nataliteta: značajno smanjenje opće stope nataliteta do godine 1970., zatim porast i određenu stabilizaciju tijekom 1970-ih godina, smanjenje nakon 1980., i to konstantno, sve do 2001. godine (posljednje za koju raspoložemo podacima demografske statistike). To znači da su obje ove opće stope - i nataliteta i fertiliteta

ta - bile pod jakim utjecajem promjene dobne strukture stanovništva, koja dugoročno određuje njihovo kretanje.

Da bismo mogli procijeniti potencijale biološke, odnosno sociobiološke, reprodukcije našega stanovništva, a posebno s aspekta potrebe osiguranja obnavljanja generacija, valja analizirati **demografske i društvene** odrednice reprodukcije stanovništva. Riječ je o tri bitne odrednice reprodukcije koje se mogu kvantificirati: (1) kretanje ukupnoga broja ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi (15 - 49 godina), odnosno fertilnoga kontingenta ženskoga stanovništva; (2) promjene u dobnoj strukturi fertilnog kontingenta ženskoga stanovništva i (3) specifične stope fertiliteta prema dobi (u okviru ukupne fertile dobi). - Prve su dvije odrednice demografske odrednice reprodukcije stanovništva (u užem smislu), jer su i same bitno uvjetovane demografskim čimbenicima, odnosno sastavnicama prirodnoga kretanja stanovništva. Posredno, dakako, na njih djeluju društveno-gospodarski, zdravstveni, politički i drugi čimbenici. Treću grupu odrednica, koju predstavljaju specifične stope fertiliteta prema dobi, čine društvene odrednice u najširem značenju toga pojma. Njihove su promjene bitno određene kompleksnim utjecajem raznih, međusobno povezanih, društvenih uvjeta i čimbenika (od gospodarskih i socijalnih do kulturnih, političkih, tradicionalnih).

Analizirat ćemo najprije promjene nastale u ukupnom broju ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi prema popisima stanovništva od 1953. do 2001. godine. (Vidjeti tablicu br. 3)

Tablica 3.
Broj ženskoga stanovništva u
fertilnoj dobi (15-49 godina) u
popisima od 1953. do 2001.
godine

Godina popisa	Ukupan broj ženskoga stanovništva	<i>Od toga</i> Broj žena u fertilnoj dobi	Udio fertilnog kontingenta (u %)
1953.	2,074.793	1,094.259	52,7
1961.	2,173.492	1,064.914	49,0
1971.	2,287.173	1,174.448	51,3
1981.	2,374.579	1,152.704	48,5
1991.	2,465.642	1,149.407	46,6
-	-	-	-
2001.*	2,301.560	1,080.121	46,9

* Podaci iz popisa stanovništva 2001. godine nisu posve usporedivi s podacima ranijih popisa zbog promjene koncepcije popisa 2001. godine.

Izvor: Knjige popisa stanovništva.

Promjene nastale u ukupnom broju ženskoga stanovništva i u ukupnom broju žena u fertilnoj dobi slijedile su

smjer promjena u ukupnom broju stanovnika Hrvatske. Tako se ukupan broj ženskoga stanovništva između 1953. i 1991. godine povećao sa 2.075 tisuća na 2.466 tisuća, odnosno za ukupno 391 tisuću ili za 18,8%. U međupopisnom razdoblju od 1991. do 2001. godine njihov se broj smanjio usporedno sa smanjenjem ukupnoga broja stanovnika, i to sa 2.466 tisuća na 2.302 tisuće, ili za oko 164 tisuće (za 6%). Ukupan broj žena u fertilnoj dobi između 1953. i 1991. također se povećao. U 1953. iznosio je 1.094 tisuće, a 1991. godine 1.149 tisuća, što znači da se povećao za ukupno 55 tisuća ili za 5,0%. To je povećanje znatno sporije u odnosu na povećanje ukupnoga broja ženskoga stanovništva u navedenom razdoblju. Međutim, analiza prema pojedinim međupopisnim razdobljima pokazuje da se taj broj već nakon 1971. godine počeo smanjivati (sa 1.174 tisuća u 1971. na 1.152 tisuće u 1981., na 1.149 tisuće u 1991. te na oko 1.080 tisuća u 2001. godini). Nadalje, udio broja žena u fertilnoj dobi u ukupnom ženskom stanovništvu od 1953. do 1991. opadao je brže nego udio ukupnoga ženskog u ukupnom stanovništvu. Udio prvih smanjio se sa 52,7% na 46,6%, dok se udio drugih smanjivao sporije (sa 52,7% na 51,5%). Ta se diskrepancija može objasniti starenjem ženskoga stanovništva, koje je zbog prosječno dužeg trajanja života žena izraženo jakim porastom koeficijenta feminiteta u staračkoj dobi (za žene 60 i više godina). Vjerojatno je tome pridonijela, poglavito nakon 1980. godine, i emigracija žena iz mlađega dijela fertilne dobi (15 do 30 godina) zbog porasta potražnje u zapadnoeuropskim zemljama za mlađom ženskom radnom snagom određenih zanimanja (osoblje u ugostiteljstvu, medicinsko osoblje, osobito medicinske sestre, mlađe osobe za njegu starijih osoba i sl.).

U međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. godine broj žena u fertilnoj dobi (kao i ukupan broj stanovnika i ukupan broj ženskoga stanovništva) znatno se smanjio, i to sa 1.149 tisuća na 1.080 tisuća, ili za ukupno oko 69 tisuća (za -6%), što je samo specifičan dobno-strukturni izraz procesa ukupne depopulacije u Hrvatskoj, koji je uzeo maha u posljednjem međupopisnom desetljeću, ovisno o djelovanju ranije spomenutih specifičnih odrednica demografskih promjena u tom desetljeću.

Instruktivno je, nadalje, detaljnije analizirati dinamiku ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi usporedno s ukupnim brojem ženskoga stanovništva. (Vidjeti tablicu br. 4.)

Tablica br. 4. pokazuje diferencijalnu međupopisnu dinamiku ukupnoga broja ženskoga stanovništva i ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi. Promjene ukupnoga broja žena i njihova fertilnoga kontingenta nastale u popisi-

Tablica 4.

Indeksi ukupnoga broja žena i ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi u Hrvatskoj u popisima od 1953. do 2001. godine

Godina popisa	Indeksi ukupnog broja ženskoga stanovništva			Indeksi broja žena u fertilnoj dobi (15 - 49 godina)		
	1953=100	1971=100	Verižni indeksi	1953=100	1971=100	Verižni indeksi
1953.	100,0	90,7	-	100,0	93,1	-
1961.	104,8	95,1	104,8	97,3	90,6	97,3
1971.	110,2	100,0	105,1	107,4	100,0	110,3
1981.	114,5	103,8	103,8	105,4	98,1	98,1
1991.	118,8	107,8	103,8	105,0	97,8	99,7
-	-	-	-	-	-	-
2001.	110,9	100,7	93,3	98,7	91,9	93,9

ma nakon 1953. godine u odnosu na 1953. godinu (indeksi na stalnoj bazi 1953=100) razlikuju se prema stabilnosti promjene i predznaku promjene. Dok je broj prvih stalno rastao, uz izrazito smanjenje porasta jedino između 1991. i 2001. godine, broj drugih, tj. žena u fertilnoj dobi, oscilirao je u promjeni broja (smanjio se između 1953. i 1961., rastao od 1961. do 1971., i dalje od 1971. do 1991. te ponovno opadao između 1991. i 2001. godine). Dinamika ovih kontingenata u pojedinim međupopisnim razdobljima, koju pokazuju verižni indeksi kao reprezentativni pokazatelji dinamike brojčane promjene, jasno i detaljno pokazuje i potvrđuje gornju konstataciju o diferencijalnoj međupopisnoj dinamici tih kontingenata. Naime, dok su za ukupan broj ženskoga stanovništva verižni indeksi u svim međupopisnim razdobljima između 1953. i 1991. bili iznad razine 100,0, odnosno pokazali su porast (uz tendenciju sukcesivnoga smanjivanja toga porasta), kod broja žena u fertilnoj dobi samo je od 1961. do 1971. iskazan porast njihova broja, dok je za ostala međupopisna razdoblja registrirano smanjenje njihova broja, i to već nakon 1971. godine.

Prema tome, u pogledu kretanja broja žena u fertilnoj dobi kao važnoj demografskoj determinanti reprodukcije stanovništva (u užem smislu), od 1953. do 2001. godine izražena su dva karakteristična razdoblja, dvije bitne tendencije: (1) u razdoblju između 1953. i 1971. zabilježeno je brojčano povećanje fertilnoga kontingenta žena, što je uz iste ostale čimbenike djelovalo u smjeru porasta ukupnoga fertiliteta, odnosno njegove opće stope. Međutim, budući da je opća stopa fertiliteta u tom gotovo četrdesetogodišnjem razdoblju pokazala tendenciju opadanja (kao i opća stopa nataliteta i prirodnoga prirasta), očito je da su

druge odrednice reprodukcije stanovništva djelovale u suprotnom smjeru (tj. na smanjenje fertiliteta) i da su imale veći ponder; (2) u razdoblju između popisa 1971. i 2001. zabilježeno je smanjenje broja ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi života. To je smanjenje tendencijski relevantno (iako podaci tih dvaju popisa nisu posve usporedivi), a djelovalo je, uz iste druge čimbenike, u smjeru daljnega smanjivanja fertiliteta, koji je u tom desetljeću (kako smo vidjeli) rapidno opadao. Znači da su se u desetljeću 1971. – 2001. godine u odnosu na razdoblje 1953. – 1971. godine (ali i u odnosu na pojedinačna međupopisna razdoblja u okviru toga ukupnog razdoblja) opći demografski uvjeti koje čini ukupan broj žena u fertilnoj dobi kao demografski okvir za efektuiranje plodnosti – bitno pogoršali.

Sljedeću demografsku determinantu reprodukcije stanovništva (u užem smislu) čine promjene u dobnoj strukturi ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi. Promjene i procesi nastali u njoj uvelike objašnjavaju iskazane tendencije u kretanju općih stopa nataliteta i fertiliteta. Osnovne karakteristike tih promjena pokazuju sljedeće tablice. (Vidjeti tablicu br. 5 i 6.)

Podaci u tim tablicama pokazuju da je temeljni proces koji se odvija u dobnoj strukturi fertilnoga kontingenta u Hrvatskoj – proces njegovog starenja. Pokazuje se da se broj i udio generacija žena u mlađoj, za reprodukciju stanovništva temeljnoj, dobi (15 – 29 godina) između 1953. i 1991. godine i dalje do 2001. godine smanjuje, dok se istodobno broj i udio žena u starijem dijelu fertilne dobi (35 – 49 godina), gotovo zanemariva značenja za biološku reprodukciju, povećava.

Starenje fertilnoga kontingenta ženskoga stanovništva dobro ilustriraju sljedeći podaci i odnosi: broj žena u fertilnoj dobi između 1953. i 1991. godine porastao je ukupno za 55.148 ili za 5,0%; broj žena u dobnim grupama s najvećom potencijalnom biološkom plodnosti (20 – 24 i 25 – 29 godina)¹⁵ smanjio se istodobno ukupno za 40.257 ili za 11,0%; broj žena u dobi relativno manje plodnosti, od 30 do 34 godine, porastao je za 31.277 ili za 20,9%, a broj žena u dobi izrazito niske, gotovo zanemarivo niske plodnosti (u dobi 35 do 49 godina) istodobno je porastao ukupno čak za 93.563 ili za 24,1%. Znači da je porast ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi u tom razdoblju bio pod isključivim utjecajem porasta broja žena u starijim fertilnim dobnim grupama (iznad 30 godina), a poglavito iznad 35 godina. Te odnose potvrđuju i podaci o starosnoj strukturi fertilnoga kontingenta stanovništva u Hrvatskoj između 1953. i 1991. godine. Udio mlađih dobnih grupa u ukupnom fertilnom kontingentu zamjetno je opadao, a

Tablica 5.

Žensko stanovništvo u fertilnoj dobi (15 – 49 godina) prema petogodištima u popisima od 1953. do 1991. i 2001. godine

Godina popisa	Broj žena (15 – 49 godina)	od toga u godinama				
		15 – 19	20 – 24	25 – 29	30 – 34	35 – 49
1953	1,094.259	188.546	189.907	177.877	149.381	388.548
1961.	1,064.914	145.320	165.623	177.634	174.997	401.340
1971.	1,174.488	192.318	176.308	134.871	162.043	508.948
1981.	1,152.704	165.133	178.791	181.347	167.840	459.593
1991.	1,149.407	159.381	157.609	169.648	180.658	482.111
-	-	-	-	-	-	-
2001.*	1,080.121	145.931	149.892	145.831	147.511	490.957

* Podaci popisa 2001. godine nisu precizno usporedivi s podacima prethodnih popisa zbog promjene popisne koncepcije u popisu 2001. godine.

Izvor: Knjige popisa stanovništva.

Tablica 6.

Dobna struktura fertilnoga kontingenta u popisima od 1953. do 1991. i 2001. godine

– u % –

Godina popisa	Broj žena (15 – 49 godina)	od toga				
		15 – 19 godina	20 – 24 godine	25 – 29 godina	30 – 34 godine	35 – 49 godina
1953.	100,0	17,2	17,4	16,3	13,7	35,5
1951.	100,0	13,6	15,6	16,7	16,4	37,7
1971.	100,0	16,4	15,0	11,5	13,8	43,3
1981.	100,0	14,3	15,5	15,7	14,6	39,9
1991.	100,0	13,9	13,7	14,8	15,7	41,9
-	-	-	-	-	-	-
2001.*	100,0	13,5	13,9	13,5	13,6	45,5

* Ibidem, bilješka u tablici br. 5.

Izvor: Ibidem, tablica br. 5.

onih starijih rastao: udio žena u dobi od 15 do 19 godina smanjio se između 1953. i 1991. sa 17,2% na 13,9%, udio u dobi od 20 do 24 godine smanjio se sa 17,4% na 13,7%, a udio žena u dobi od 25 do 29 godina sa 16,3% na 14,8%, udio žena u dobi najveće potencijalne plodnosti, dakle onih u dobnoj grupi od 20 do 29 godina, smanjio se u ukupnom fertilnom kontingentu sa 50,5% 1953. na 42,4% 1991. godine. Istodobno se, kako smo vidjeli, udio žena u dobnim grupama niskoga i vrlo niskoga fertiliteta (30 – 49 godina) u ukupnom fertilnom kontingentu povećao sa 49,2% u 1953. godini čak na 57,6% u 1991. godini.

U posljednjem međupopisnom desetljeću, između 1991. i 2001. godine, starenje fertilnoga kontingenta nastavlja se. Dalje se smanjuje ukupni fertilni kontingent žena, koji je počeo opadati već nakon 1971. godine,¹⁶ i to sa 1.149 tisuća na oko 1.080 tisuća (ukupno za oko 69 tisuća ili za 6%). Pri tome napominjemo da se broj i udio žena u mlađim dobnim grupama (15 - 19, 20 - 24 te 25 - 29 godina) smanjio sa 487 tisuća na oko 442 tisuće (ukupno za oko 45 tisuća ili za 9,2%), priključuje im se osjetno smanjenje broja žena u dobi od 30 do 34 godine (kojih je broj između 1953. i 1991. stalno rastao), i to sa 181 tisuće na oko 147 tisuća (što znači smanjenje za oko 34 tisuće ili za 18,3%). Istodobno se broj žena u dobi vrlo niske plodnosti (35 - 49 godina) povećao sa 482 tisuće na oko 491 tisuću (ukupno za oko 9 tisuća ili za 1,8%). Između 1991. i 2001. godine udio žena u ukupnoj dobnj grupi od 15 do 29 godina smanjio se sa 42,4% na oko 40,9%, udio žena u dobi od 30 do 34 godine sa 15,7% na oko 13,6%. Udio žena u najstarijoj fertilnoj dobnj grupi, tj. od 35 do 49 godina, povećao se sa 41,9% na oko 45,5%. Ako im dodamo udio žena u dobi od 30 do 34 godine, proizlazi da se između 1991. i 2001. godine udio žena u dobi niske i vrlo niske plodnosti (30 - 34 i 35 - 49 godina) u ukupnom fertilnom kontingentu žena povećao sa 57,6% na oko 59,1%.

Proizlazi da se, prema tome, u Hrvatskoj, usporedno sa starenjem ukupnoga stanovništva, intenzivno nastavlja proces starenja ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi, koje se pokazalo kao važna determinanta reprodukcije stanovništva u gotovo polustoljetnom razdoblju između 1953. i 2001. godine. Taj je čimbenik, zajedno sa smanjivanjem ukupnoga broja ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi, djelovao na iskazano smanjenje opće stope nataliteta i fertiliteta. Prema tome, obje navedene demografske determinante reprodukcije stanovništva djelovale su na smanjenje nataliteta/fertiliteta, odnosno na proces opadajuće reprodukcije ukupnoga stanovništva u Hrvatskoj.

Specifične stope fertiliteta prema dobi, odnosno prema starosti majke,¹⁷ pod jakim su utjecajem brojnih društvenih čimbenika, pa čine društvenu odrednicu reprodukcije stanovništva. Na njihovu brojčanu razinu ne djeluju promjene u dobnj strukturi, koje su inače glavni faktor, odnosno odrednica, brojčane razine opće stope nataliteta i opće stope fertiliteta, nego su one egzaktan indikator reprodukcijškoga ponašanja ženskoga stanovništva pojedinih dobnih grupa u okviru fertilne dobi. Razumije se da na razinu tih stopa u pojedinim dobnim grupama djeluje opća zakonitost promjene fertiliteta prema starosti majke. No razina tih stopa u pojedinim dobnim grupama, u raz-

nim gospodarskim uvjetima i sociokulturnim sredinama, pod različitim je utjecajima mnogih društvenih čimbenika, poglavito razine obrazovanja, koji u danom razdoblju djeluju na reproduksijsko ponašanje stanovništva. Sljedeća tablica pokazuje bitna obilježja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi za Hrvatsku. (Vidjeti tablicu br. 7.)

Tablica 7.
Specifične stope fertiliteta
prema dobi u Hrvatskoj u
odabranim godinama između
1950. i 2001. godine
– na 1000 –

Starost majke	G o d i n a							
	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	1995.	2000.*	2001.*
15 – 19	36,9	44,0	46,9	45,4	29,0	19,6	15,8	15,4
20 – 24	166,4	153,1	133,6	159,3	131,0	101,1	83,3	72,1
25 – 29	163,2	122,3	96,9	107,3	114,0	108,3	92,9	97,6
30 – 34	115,1	70,7	53,1	50,8	48,2	60,5	57,8	61,9
35 – 39	70,2	35,9	22,5	17,2	15,5	22,0	24,2	24,0
40 – 44	31,5	12,7	5,9	4,2	2,8	4,4	5,3	4,3
45 – 49	4,0	1,1	0,6	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2

* Vidjeti za 2000. i 2001. godinu napomenu u bilješki br. 9 (ovoga rada).

Izvor: Knjige Demografske statistike.

Podaci u tablici 7 pokazuju opće karakteristike promjena koje je doživjelo reproduksijsko ponašanje našega stanovništva. Prema prosječnoj tendenciji kretanja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi majke, pokazuje se da su se te stope u ukupnom razdoblju od 1950. do 2001. godine u gotovo svim petogodišnjim dobnim grupama u okviru fertile dobi smanjivale. Slijedi, prema tome, da je opadanje opće stope nataliteta i opće stope fertiliteta, kao agregatnih analitičkih pokazatelja promjena u rodosti i plodnosti našega stanovništva, bilo pod utjecajem smanjivanja specifičnoga fertiliteta u pojedinim dobnim grupama žena, poglavito u onima koje obilježuje najveća potencijalna biološka plodnost (dobne grupe između 20 i 29 godina). Znači da su, uz navedene demografske odrednice, osobito starenje fertilnoga kontingenta, na smanjivanje opsega reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj znatno utjecale promjene u reproduksijskom ponašanju stanovništva iskazane preko smjera promjena i brojčane razine specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, odnosno njihova smanjivanja, koje je odraz promjena u ukupnim radnim, životnim i uopće društveno-gospodarskim prilikama života obitelji i njezinih članova, osobito žena.

S aspekta promjena u tipu reprodukcije stanovništva koje postulira teorija demografske tranzicije (Coale, Watkins, 1986.), osobito promjena koje nastaju prilikom prijelaza kasnotranzicijskoga tipa reprodukcije u posttranzicijski tip, imajući na umu demografsko-statističke kriterije

karakteristične za smjenu jedne podetape, odnosno etape, drugom – mogu se između 1950. i 2001. godine razlikovati dva karakteristična razdoblja. Prvo je razdoblje između **1950. i 1990.** godine, sa 3 podrazdoblja, a drugo od **1990. do 2001.** godine.

Od 1950. do 1990. specifične stope fertiliteta prema dobi gotovo su u svim petogodišnjim dobnim grupama u okviru fertile dobi – opadale (osim u dobnj grupi od 15 do 19 godina). U onim dobnim grupama koje su od važnosti za biološku reprodukciju stanovništva (20 – 24 i 25 – 29 godina), brojčana razina tih stopa bila je relativno niska. A najniža je bila za te dobne grupe u 1970. godini, što odgovara spomenutom efektu pomaka generacija (smjene brojnih generacija manje brojnim). Važno je naglasiti da je brojčana razina specifičnih stopa fertiliteta prema dobi pokazala između 1950. i 1990. godine vrlo jasnu tendenciju **sužavanja** raspona dobnih granica rađanja, i to s raspona od ukupno 15 godina, tj. od 20 do 35 godina (kada su specifične stope fertiliteta za dobne grupe 20 – 24, 25 – 29 te 30 – 34 godine nadvisile kritičnu razinu od 100,0), na raspon dobi od 10 godina (od 20 do 29 godina). To je osobito izraženo u šezdesetim, sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća. Pri tome brojčanu razinu tih stopa iznad razine 100,0 nalazimo u tim godinama samo u dobnim grupama 20 – 24 i 25 – 29 godina,¹⁸ uz napomenu da s obzirom na veličinu, odnosno brojčanu razinu, te stope veći udio u ukupnom broju živorođene djece ima dobnj grupa 20 – 24 godine, uz postupnu tendenciju smanjenja njezina značenja, odnosno pondera, za ukupnu rodnoš. Tada je još **težište** fertiliteta bilo na mlađoj dobi (20 – 24 godine), što je u skladu s tadašnjom prosječnom dobi žene pri rođenju prvoga djeteta, koja je bila relativno niska.

Od 1950. do 1990. godine zanimljivo je promotriti i činjenicu da je specifična stopa fertiliteta u najmlađoj dobi, tj. od 15 do 19 godina, najprije postupno rasla, i to sa 36,9 promila 1950. godine na 49,7 u 1976. godini, nakon koje je godine sve do 1986. postupno opadala, ali je ipak još bila veća nego 1950. godine. Porast specifične stope fertiliteta u dobi od 15 do 19 godina u navedenim godinama objašnjava se trima čimbenicima, i to: relativno niskom prosječnom godinom ulaska žene u brak, niskom prosječnom dobi žene pri rođenju prvoga djeteta i zabilježenim porastom broja sklopljenih brakova žena u dobi od 16 do 19 godina. U 1986. godini ta je stopa iznosila 36,3 promila, dakle smanjena je ispod razine u 1950. godini (kada je iznosila 36,9 promila).¹⁹ Nakon 1986. godine počinje njezino osjetno smanjivanje. Međutim, činjenica je da je porast fertiliteta u toj dobnj grupi imao slab utjecaj

na broj rođene djece zbog (kako tablica pokazuje) niske razine te stope.

Iz predočenoga razmatranja, imajući na umu prije svega djelovanje navedenih demografskih i društvenih čimbenika na razinu općih stopa nataliteta i fertiliteta, proizlazi da demografske odrednice u navedenom razdoblju nisu djelovale u istom smjeru. Vidjeli smo da se ukupan broj žena u fertilnoj dobi između 1953. i 1971. godine povećao; u 1981. u odnosu na 1971. godinu, iako se smanjio, bio je još uvijek veći nego 1953. godine. To je sa svoje strane djelovalo, uz ostale iste uvjete, prema porastu općih stopa nataliteta i fertiliteta. Promjene u starosnoj strukturi fertilnoga ženskoga stanovništva djelovale su, međutim, u suprotnom smjeru, jer je starenje toga kontingenta, uz ostale iste uvjete, djelovalo na smanjenje nataliteta. Znači da je u tom razdoblju bitnu dugoročnu odrednicu reprodukcije stanovništva činilo starenje ženskoga stanovništva u fertilnoj dobi. U tom su smjeru istodobno djelovale i promjene u reprodukcijском ponašanju stanovništva, izražene niskom brojčanom razinom i iskazanim smanjivanjem specifičnih stopa fertiliteta prema dobi. One su bile uvjetovane mnogim društvenim čimbenicima (društveno-gospodarskim, sociokulturnim, sociopsihološkim), koji su u tom razdoblju utjecali na promjene u uvjetima života i rada članova obitelji. To osobito dolazi do izražaja u kontekstu masovnoga prijelaza stanovništva iz sela u grad i masovnoga zapošljavanja žena u nepoljoprivrednim, sekundarnim, a osobito u tercijarnim djelatnostima, što je, uz ostalo, uvjetovalo promjene u uvjetima života i rada žena i u stavovima, odnosno motivima, mladih ljudi prema broju djece u obitelji, dakle i prema reprodukciji stanovništva.

Imajući na umu oscilacije u promjenama specifičnih stopa fertiliteta prema dobi (iskazane u tablici 7), ukupno razdoblje od 1950. do 1990. godine može se iz analitičkih i sadržajnih razloga podijeliti na tri podrazdoblja: (a) podrazdoblje 1950. – 1970. godine, (b) podrazdoblje 1970. – 1980. godine i (3) podrazdoblje 1980. – 1990. godine. U prvom podrazdoblju specifične stope fertiliteta prema dobi opadale su u svim petogodišnjim dobnim grupama, osim u grupi od 15 do 19 godina. Pri tome je intenzitet smanjivanja tih stopa rastao upravno proporcionalno s porastom starosti majke. U drugom podrazdoblju, 1970. – 1980. godine, dolazi do obrata u kretanju tih stopa. Naime, specifične stope fertiliteta u dobnim grupama do 30. godine (15 – 19, 20 – 24 i 25 – 29 godina) porasle su u odnosu na njihovu razinu iz 1970. godine, ali su bile na znatno nižoj razini nego 1960. godine, a osobito u odnosu na 1950. godinu. Taj je porast bio najjače izražen u dobi

najvećega fekonditeta (22 - 29 godina), što je znatno djelovalo na brojčanu razinu općih stopa nataliteta i fertiliteta te na stope reprodukcije (bruto i neto stope). Određeni porast općih stopa nataliteta i fertiliteta u drugom podrazdoblju, između 1970. i 1980., te njihova stabilizacija na graničnoj posttranzicijskoj razini (između 14 i 15 promila), uvjetovale su zajednički demografske i društvene odrednice reprodukcije stanovništva. Obje grupe odrednica tada su rezultirale stvaranjem relativno povoljnijih uvjeta za reprodukciju. U pogledu demografskih odrednica valja upozoriti da su u tom desetljeću u fertilnu dob ušle relativno brojnije generacije rođenih u kompenzacijskom razdoblju, tj. u uvjetima poslijeratnoga višeg nataliteta. I čak da je u tom desetljeću reprodukcijско ponašanje iskazano specifičnim stopama fertiliteta prema dobi ostalo nepromijenjeno, sama činjenica povećanja fertilnoga kontingenta ženskoga stanovništva omogućila bi povećanje broja rođene djece. Međutim, kako ćemo kasnije vidjeti, pozitivno djelovanje ove demografske odrednice reprodukcije stanovništva imalo je samo privremeno značenje, odnosno bilo je odraz vremenski ograničena priljeva brojnijih generacija iz razdoblja "kompenzacije", jer je već u 1980-im godinama došlo u tom pogledu do promjena. Društveno-ekonomski čimbenici također su tada bili relativno povoljni za reprodukciju: tada je, naime, zakonski omogućeno produženje roditeljskoga dopusta (na jednu godinu), dane su neke porezne olakšice ovisno o broju djece, došlo je do poboljšanja zdravstvene zaštite majke i djeteta, posebno perinatalne zaštite, a i stambena je politika bila povoljnija za veće obitelji (tzv. socijalni stanovi). U trećem podrazdoblju, između 1980. i 1990. godine, u fertilnu dob ušle su malobrojnije generacije rođene u uvjetima nižega fertiliteta iz druge polovice 1950-ih a, pogotovo iz 1960-ih godina, pa je efekt promjena u dobnoj strukturi djelovao prema smanjivanju općih stopa nataliteta i fertiliteta. Naime, između 1981. i 1991., kako pokazuju podaci popisa stanovništva, počeo je značajniji trend smanjivanja ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi i intenziviralo se starenje dobne strukture toga kontingenta. Od godine 1981. počinje smanjivanje broja žena u dobi od 15 do 19, 20 do 24, 25 do 29 i 30 do 34 godine, a povećava se broj žena u dobi od "35 i više godina".²⁰ U ovom se podrazdoblju nastavilo i smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta prema dobi u svim dobnim grupama, uz napomenu da je 1990. prema 1980. godini zabilježen značajan pad te stope u dobi od 20 do 24 godine (sa 159,3 na 131,0 promila). Specifična stopa fertiliteta u dobi od 25 do 29 godina istodobno je porasla, što označuje početak dugoročnoga trenda pomaka **težišta** fertili-

teta u Hrvatskoj s dobne grupe 20 – 24 godine na dobnu grupu 25 – 29 godina, a što je vezano uz tendenciju povećanja prosječne dobi žena pri ulasku u brak i pri rođenju prvoga djeteta. Dakle, već nakon 1981. godine sve tri analizirane odrednice reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj djeluju zajednički, odnosno u istom smjeru, na smanjivanje njezina opsega.

U drugom karakterističnom razdoblju unutar ukupnoga razdoblja 1950. – 2001. godina, tj. **od 1990. do 2001.** godine, nastavljaju se navedene strukturne promjene, s tim da se broj žena sada smanjuje u **svim** petogodišnjim dobnim grupama do 35 godina, dakle i u dobi od 30 do 34 godine, a raste jedino u dobi od 35 do 49 godina! Znači, pojačava se tendencija smanjivanja ukupnoga broja žena u fertilnoj dobi, pojačano se nastavlja proces starenja fertilnoga kontingenta i smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta u mlađim dobnim grupama (u dobi do 35 godina). Valja naglasiti da je desetljeće 1990-ih godina za reprodukciju stanovništva u Hrvatskoj uvelike bilo specifično. Dva su tome bitna razloga: (a) ratna agresija na Hrvatsku početkom 1990-ih godina onemogućila je zbog ratnih gubitaka upravo mladih generacija koje su pristizale u fertilnu dob očekivani efekt pomaka generacija, tj. određenoga povećanja priljeva mladih, povezano s nešto većim natalitetom između 1970. i 1980. godine. Rat je, dakle, ubrzao nepovoljne trendove u svim sastavnicama reprodukcije stanovništva; (b) u tom su razdoblju jasno došla do izražaja posttranzicijska obilježja reprodukcije stanovništva, poglavito u domeni **starenja fertiliteta**, odnosno njegove dobne strukture, te djelovanja društvenih odrednica na daljnje smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta prema dobi i pomicanja težišta fertiliteta na starije dobne grupe²¹ (iznad 30, odnosno 35 godina) (Council of Europe, 2002.).

Hrvatska se prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima koje postulira teorija demografske tranzicije, s obzirom na brojčanu razinu sastavnica reprodukcije stanovništva (natalitet, mortalitet), nalazi u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva. U toj je etapi natalitet bitna dugoročna dinamička sastavnica reprodukcije stanovništva. Stoga je razumljivo da se glavnina problema reprodukcije odnosi na kretanje nataliteta/fertiliteta. Ali budući da je i mortalitet integralna sastavnica reprodukcije stanovništva, treba se osvrnuti i na neke bitne značajke njegove razine i kretanja. Ako kao reprezentativan pokazatelj mortaliteta prihvatimo, kako je uobičajeno, očekivano trajanje života na dan rođenja, pokazuje se da je ono u nas u drugoj polovici 20. stoljeća poraslo, što je primarno uvjetovano produžavanjem života i odraz je, kao svuda u svijetu,

poboljšanja ukupnih sanitarno-higijenskih prilika i zdravstvenoga napretka. Očekivano trajanje života kod muškoga stanovništva Hrvatske iznosilo je od 1952. do 1954. godine 59,1 godinu, a 1997. 70,2 godine;²² kod ženskoga stanovništva ono je istodobno povećano sa 63,2 godine na 77,0 godina. Navedeno produženje očekivanoga trajanja života indicira dugoročni trend postupnoga smanjivanja mortaliteta, i to općega i specifičnoga, osobito kod dojenčadi i male djece. Tako je, kako smo vidjeli (iz tablice 2), opća stopa mortaliteta između 1950. i 1980. godine pokazala blagi pad, a nakon toga stanovit porast zbog starenja populacije. Istodobno su stope mortaliteta dojenčadi značajno smanjene (sa 118,1 na 1000 živorođenih 1950. godine na 7,4 promila u 2000. godini). S obzirom na intenziviranje procesa starenja stanovništva u 1990-ima, zbog povećanja broja i udjela staračkoga stanovništva u ukupnom stanovništvu, može se i ubuduće očekivati stanovit porast opće stope mortaliteta, koja je kao agregatni pokazatelj smrtnosti pod jakim utjecajem dobne strukture. To je inače opća značajka razvijenih zemalja, odnosno zemalja koje se nalaze u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva (Okolski, 1993.). Prema tome će povećanje veličine prirodnoga smanjenja stanovništva, koje je već na djelu, a osobito je izraženo u posljednjih nekoliko godina (1999., 2000, 2001., 2002.), u Hrvatskoj i ubuduće biti pod utjecajem stanovitoga povećanja mortaliteta, iako će njegova glavna dinamička odrednica i dalje biti, uz ostale iste uvjete, smanjivanje nataliteta. Inače, smanjenje značenja mortaliteta za razinu reprodukcije stanovništva izraženo je, uz ostalo, i smanjivanjem diferencijacije između bruto i neto stope reprodukcije, koje je naglašeno nakon 1980. godine. (Vidjeti tablicu br. 8.)

Najjednostavniji pokazatelj reprodukcije stanovništva jest stopa prirodnoga prirasta, koja je, kako smo vidjeli, u Hrvatskoj između 1950. i 2000. radikalno smanjena (sa 12,5 promila 1950. na 0,7 promila 1990. te je doživjela prijelaz u stopu prirodnoga smanjenja, koja je 2001. godine iznosila - 2,0 promila). Analogno kretanju, odnosno promjeni, stope prirodne promjene iz stope prirasta u stopu smanjenja - stope reprodukcije (bruto i neto stopa) i totalna stopa fertiliteta također su smanjene na brojčanu razinu koja više ne osigurava obnavljanje generacija.

Tablica 8 obuhvaća dvije vrste pokazatelja reprodukcije stanovništva: stope reprodukcije (bruto i neto), koje su pokazatelji reprodukcije ženskoga stanovništva, i totalnu stopu fertiliteta, koja je pokazatelj reprodukcije ukupnoga stanovništva. Navedeni pokazatelji sugeriraju nekoliko zaključaka, koji su relevantni za ocjenu razine i toka procesa

reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj od 1950. do 2000. godine. Pri tome imamo na umu da se u demografskoj teoriji pod pojmom zamjenska razina reprodukcije ženskoga stanovništva (*replacement level*) smatra stanje u kojem je neto stopa reprodukcije pala na kritičnu razinu od 1,0, dok se pod vrlo niskom razinom reprodukcije stanovništva smatra ona razina pri kojoj je ta stopa već pala ispod brojčane vrijednosti 1,0, dakle kada je riječ o opadajućoj reprodukciji ženskoga stanovništva. U slučaju reprodukcije ukupnoga stanovništva razina "zamjene" generacija osigurana je ako totalna stopa fertiliteta iznosi 2,1, a ako je ona ispod te vrijednosti, onda govorimo o opadajućoj reprodukciji ukupnoga stanovništva.

Tablica 8.
Pokazatelji reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj po odabranim godinama (od 1950. do 2001.)

Pokazatelji reprodukcije	G o d i n a						
	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.*	2001.*
- Bruto stopa reprodukcije	1,49	1,07	0,88	0,93	0,82	0,67	0,67
- Neto stopa reprodukcije	1,27	0,92	0,81	0,89	0,79	0,66	0,66
- Totalna stopa reprodukcije	2,52	2,16	1,79	1,90	1,69	1,39	1,38

* Za 2000. i 2001. godinu vidjeti napomenu u bilješki br. 9 (ovoga rada).

- 1) Bruto stopa reprodukcije označuje broj živorođenih djevojčica koje bi u svom fertilnom razdoblju rodila sada rođena djevojčica, pod uvjetom da doživi 49. godinu.
- 2) Neto stopa reprodukcije označuje broj živorođenih djevojčica koje bi u svom fertilnom razdoblju rodila sada rođena djevojčica, uz uzimanje u obzir specifičnoga mortaliteta kod dobi žena u fertilnom razdoblju.
- 3) Totalna stopa fertiliteta jest prosječan broj djece koji bi jedna žena rodila u svom fertilnom razdoblju, uz pretpostavku da doživi kraj toga razdoblja (49. godinu).

Promjene bruto i neto stopa reprodukcije i totalne stope fertiliteta u navedenom razdoblju pokazuju da su parcijalni procesi (generacijske) depopulacije u Hrvatskoj počeli relativno rano (Wertheimer-Baletić, 1981.). Tako je proces generacijske depopulacije ženskoga stanovništva (proces reprodukcije depopulacije) otpočeo već potkraj 1950-ih godina, preciznije: godine 1958., kada je neto stopa reprodukcije prvi put nakon Drugog svjetskog rata pala ispod kritične razine od 1,0 (iznosila je 0,97). Vrijedno je napomenuti da je neto stopa reprodukcije između 1959. i 1964. godine opadala (1964. iznosila je 0,93), a 1965. i 1966. ponovno je porasla do razine zamjene (iznosila je u obje godine 1,01). Nakon 1966. godine započinje dugoročni kontinuirani trend njezina smanjivanja, odnosno

procesa reproduksijske depopulacije. Godine 1990. ona je iznosila 0,79, a 2000. i 2001. godine 0,66.²³ Do istoga zaključka dovodi analiza kretanja totalne stope fertiliteta kao pokazatelja generacijske reprodukcije ukupnoga stanovništva.²⁴ U demografskoj je teoriji poznato da brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta od 2,1 djeteta prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi osigurava obnavljanje generacija u istom opsegu, tj. jednostavnu reprodukciju stanovništva. U Hrvatskoj je ta stopa već potkraj 1960-ih godina, preciznije: od 1968. godine, dakle relativno rano, smanjena ispod razine obnavljanja generacija, tj. ispod 2,1. Između 1970. i 1980. nešto je porasla, a nakon 1980. godine kontinuirano je opadala. Nakon 1990. godine Hrvatska se prema brojčanoj razini te stope svrstala među europske zemlje s vrlo niskom razinom fertiliteta (ispod 1,5) (Kohler, Billari, Ortega, 2001.).

Proizlazi da su u Hrvatskoj parcijalni (generacijski) procesi depopulacije zajednički (i kod ženskoga i kod ukupnoga stanovništva) već od kraja 1960-ih godina, da su 1990-ih godina povezani s ratom, dakle eksternim faktorima ubrzani, te da se nesmanjenom snagom inercije nastavlja u i u prvim godinama 21. stoljeća. Ti su procesi nakon 1991. godine pojačani na razini cijele Hrvatske pojavom prirodne depopulacije i procesom ukupne depopulacije (u kojoj, osim prirodne, sudjeluje i negativna migracijska komponenta). Obilježja dobne strukture stanovništva u popisu 2001. godine, koja upućuje na produbljivanje postojećih nerazmjera među velikim dobnim grupama (mladi, radno sposobni, stari) i na intenziviranje procesa starenja ukupnoga stanovništva i svih relevantnih funkcionalnih dobnih kontingenata, čine problem reprodukcije stanovništva (u užem smislu) u Hrvatskoj vrlo nepovoljnim za daljnji demografski i društveno-gospodarski razvitak. Ako se uzme u obzir i situacija u domeni migracije, odnosno postojeći negativni saldo migracije, tada problematika reprodukcije stanovništva (u širem smislu) dobiva šire značenje i pokazuje se kao još jači dugoročni ograničavajući čimbenik ukupnoga razvoja.

Umjesto zaključka

Zbog vrlo niske razine nataliteta, odnosno fertiliteta, u Hrvatskoj postavlja se sljedeće pitanje: kako ograničiti i smanjiti djelovanje onih društveno-gospodarskih i drugih čimbenika koji u suvremenim životnim i radnim uvjetima uzrokuju nizak i opadajući natalitet i fertilitet i opadajuću reprodukciju stanovništva? Populacijska politika trebala bi, kao u nekim drugim zemljama u sličnoj situaciji (primjeri-

ce, u Francuskoj), biti usmjerena na ublažavanje i uklanjanje tih, za reprodukciju stanovništva, a poglavito za oporavak nataliteta, ograničavajućih čimbenika. U post-tranzicijskim demografskim uvjetima razvoja stanovništva prioritet pripada politici društva prema povećanju nataliteta, uz stabilnu politiku usmjerenu na smanjivanje mortaliteta, u svim, a osobito u kritičnim dobnim uzrastima (dojenčad, mala djeca). Riječ je prije svega o potrebi podrške natalitetu mjerama svih onih posebnih politika koje omogućuju stvaranje povoljnih uvjeta za reprodukciju stanovništva u skladu s društveno-gospodarskim poželjnim kretanjem ukupnoga stanovništva, a da bi se postigao tzv. željeni broj djece i neminovno ublažavanje i otklanjanje neodrživih i sve većih disproporcija među velikim dobnim grupama (Wingen, 2002.). Ali pri koncipiranju populacijske politike, u našim specifičnim demografskim i razvojnim uvjetima ne smije se zanemariti problematika migracije i njezinih sastavnica. Jer politika migracije čini *ex definitione* sastavni dio cjelovite populacijske politike. Migracijsku politiku u unutrašnjoj migraciji valja usmjeravati prema cilju prostorno što uravnoteženijega razmjestaja stanovništva, povezano s regionalnom politikom gospodarskoga razvoja, posebice imajući na umu sadašnji prostorni urbano-ruralni "polarizirani" razmjestaj stanovništva. Na području vanjske migracije, uz stvaranje uvjeta za povratak ljudi u radnoj dobi, treba naglasak staviti na smanjivanje odljeva, odnosno emigracije, mladih ljudi, posebno onih obrazovanih, koji traje i danas. Odgovarajući gospodarski razvoj, s višom stopom rasta i primjereno strukturiran, najsigurnije je sredstvo za destimuliranje tog iseljavanja kojim Hrvatska gubi dragocjen ljudski kapital i razvojni potencijal.

BILJEŠKE

¹ Ujedinjeni narodi u publikaciji o relevantnim indikatorima socioekonomskog razvoja (12 indikatora) navode sljedeće demografske varijable i pokazatelje: ukupno stanovništvo, stopu mortaliteta dojenčadi, stopu mortaliteta djece od 0 do 5 godina, očekivano trajanje života na dan rođenja, stopu materinskog mortaliteta, stopu nepismenosti odraslih (UN, 2000.: 5).

² Taj je problem kvantitativno-analički razrađen u studiji Populacijskog odjela UN-a "Replacement Migration: Is it Solution for Declining and Ageing Population?", New York, 2000.

³ Za Albaniju je kod kretanja totalne stope fertiliteta zanimljivo, gledano u dužem vremenskom statističkom nizu, da je ona znatno varirala. Tako je npr. još 1980. iznosila 3,62, 1990. godine 3,00, 1995. godine 2,62, 1998. godine 2,18, a 1999. godine 2,10 (Council of Europe, 2001.). Valja pretpostaviti da je osjetan pad te stope, koji je nastupio 1998. godine u odnosu na 1995., izraz promjene metodologije praćenja vitalnih događaja prema europskim standardima (jer se od 1998.

kao rođeni i umrli evidentiraju samo oni “u zemlji”, dakle bez onih “u inozemstvu”).

- ⁴ U 2001. godini najnižu totalnu stopu fertiliteta imala je Armenija (1,11), Češka (1,14), Ruska Federacija (1,21), Italija (1,28) te Španjolska i Latvija (1,29) (ibidem).
- ⁵ Pod natalitetnim deficitom u demografskoj se literaturi podrazumijeva razlika između totalne stope fertiliteta na razini zamjene i stvarne, registrirane stope. U Hrvatskoj on iznosi 0,7 djece, čime se Hrvatska svrstala u grupu europskih zemalja s visokim natalitetnim deficitom.
- ⁶ Vidjeti: UN Commission for Europe and the Statistical Office of the European Communities, “Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region”, New York 1998.
- ⁷ U popisu 2001. u Hrvatskoj definicija ukupnoga stanovništva temelji se na načelu “uobičajeno boravište” (usual residence), a bitno joj je obilježje da naše građane na radu u inozemstvu, koji su ondje duže od godine dana, ne ubraja u naše stanovništvo. (Vidjeti: Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31. ožujka 2001., Metodološka objašnjenja, Drž. zavod za statistiku, Zagreb)
- ⁸ Kao i svaka bilanca, i demografska bilanca ima stranu aktive i pasive. Na strani “aktive” jesu natalitet/fertilitet i imigracija, a na strani “pasive” mortalitet i emigracija.
- ⁹ Od 1998. godine, u skladu s preporukama Europske ekonomske komisije UN-a, u nas je primijenjena nova metodologija evidentiranja broja živorođenih i umrlih osoba. Naime, do 1998. godine u naše su matične knjige rođenih i umrlih upisivane sve osobe, i “u zemlji” i “u inozemstvu” (u skladu s definicijom “de iure” ukupnoga stanovništva); ali od 1998. evidentiraju se samo rođeni, odnosno živorođeni i umrli, “u zemlji”, tj. u Hrvatskoj (bez onih “u inozemstvu”). Ta je činjenica u podacima nakon 1998. godine nešto ubrzala pad broja živorođenih, a donekle i umrlih osoba, te relativno nešto povećala iznos prirodnoga smanjenja (viška broja umrlih nad rođenima).
- ¹⁰ Nakon 1990. godine prirodni prirast za ukupno stanovništvo Hrvatske imao je negativan predznak, i to između 1991. i 1995. godine, a 1996., 1997. i 1998. godine imao je pozitivan predznak. Istodobno je on za stanovništvo “u zemlji” bio negativan (1996. g. -1439, 1997. g. -2197 te 1998. g. -5243), a za osobe “u inozemstvu” – pozitivan (1996. godine 4614, 1997. g. 5574 te 1998. godine 7033) (Wertheimer-Baletić, 2001.: 112).
- ¹¹ U Hrvatskoj je 1950. prosječna dob za rađanje prvoga djeteta iznosila 22,0 godine, u 1960. iznosila je 23,2 godine, a u 2000. godini 25,7 godina. Istodobno je (u 2000. godini) ta dob bila najveća u Velikoj Britaniji (29,1 godinu), Švicarskoj (28,7 godina) i u Švedskoj (27,9 godina) (Council of Europe, 2001.).
- ¹² Vidjeti: Lutz, W., W., Brian O’Neil, Scherbov, S., “Europe’s Population at a Turning Point”, IIASA and Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences, – obj. u “Science”, 28. March 2003.
- ¹³ Opća stopa fertiliteta modificirana je (u nazivniku) opća stopa nataliteta. Ona je kvocijent broja živorođene djece i broja žena u fertilnoj dobi pomnožena sa 1000.
- ¹⁴ Prema podacima Demografske statistike, Državni zavod za statistiku, Republike Hrvatske, Zagreb.
- ¹⁵ Prema Lorimerovoj krivulji specifičnih stopa fekonditeta, najveća je plodnost žena u dobi od 22 do 29 godina, a nakon 30. bitno opada (Lorimer, 1954.).

- ¹⁶ U međupopisnom razdoblju od 1971. do 1981. godine fertilni kontingent žena u Hrvatskoj smanjio se sa 1.175 tisuća na 1.153 tisuće (za 22 tisuće ili za 1,9%), a između 1981. i 1991. godine – sa 1.153 tisuće na 1.149 tisuća (za 4 tisuće ili za 0,4%).
- ¹⁷ Specifične stope fertiliteta prema dobi (prema dobi majke) računaju se za pojedine petogodišnje (rjeđe jednogodišnje) dobne grupe u rasponu od 15 do 49 godina.
- ¹⁸ Jedino je u 1970. godini, kako pokazuje tablica, specifična stopa fertiliteta za dobnu grupu 25 – 29 godina bila ispod 100,0, tj. iznosila je 96,9 na 1000 žena te dobi, a u sljedećim se godinama ponovno povećala na razinu nešto iznad 100,0.
- ¹⁹ Vidjeti: Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1989., Državni zavod za statistiku, Zagreb.
- ²⁰ Vidjeti tablicu 3 (u ovom članku).
- ²¹ Specifične stope fertiliteta u dobnim grupama 15 – 19, 20 – 24, 25 – 29 godina niske su brojčane razine i u opadanju, a povećavaju se u starijim dobnim grupama fertile dobi (30 – 34, 35 – 39 i 40 – 44 godine), koje su, s obzirom na vrlo nisku razinu fekunditeta karakterističnu za žene starije fertile dobi, od minornoga značenja za veličinu reprodukcije stanovništva.
- ²² Podatak za 1997. godinu prema: Council of Europe, 2002., Strasbourg.
- ²³ Za 2000. i 2001. godinu dana je procjena autora.
- ²⁴ Totalna stopa fertiliteta smatra se najboljim pokazateljem generacijske reprodukcije ukupnoga stanovništva, iako i ona ima isti metodološki nedostatak kao i bruto stopa reprodukcije, jer apstrahira od mortaliteta žena u fertilej dobi.

LITERATURA

- Basu, A. M. (1992.), "Culture, the Status of Women, and Demographic Behaviour", Oxford, Clarendon Press.
- Breznik, D. i suradnici (1972.), "Fertilitet stanovništva Jugoslavije", Centar za demografska istraživanja, Beograd.
- Chesnais, J. C. (1998.), "Below Replacement Fertility in European Union (EU-15): Facts and Policies, 1960-1997", Review of Population and Social Policy, No. 7.
- Coale, A., Cotts Watkins, S. (eds.) (1986.), "The Decline of Fertility in Europe", Princeton University Press, Princeton.
- Council of Europe, "Recent Demographic Developments in Europe", 1992., 2000., 2001., 2002., Strasbourg
- Kohler, H. P., Billary, C. F., Ortega, J. A. (2001.), "Towards a Theory of Lowest-Low Fertility", Working Paper, WP 2001.-032, Max Planck Institut for Demographic Research, Rostock.
- Lorimer, F. et al. (eds.) (1954.), "Culture and Human Fertility", UNESCO, Paris.
- Lutz, W., Brian O'Neal, Scherbov, S. (2003.), "Europe's Population at Turning Point", IIASA and Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Science; obj. u "Science", 28. March.
- Okolski, M. (1993.), "Health and Mortality", European Population Conference, Proceedings, Vol. I, UN and Council of Europe, Geneva.
- UN, Population Division, "Patterns of Fertility in Low Income Settings", Population Newsletter no. 55., 1993., New York.

- UN, Department of Economic and Social Affairs, "Charting the Progress of Population", New York, 2000.
- UN, Population Division, "Replacement Migration: Is it Solution for Declining and Ageing Population?", New York, 2000.
- Van de Kaa, D. (1997.), "Europe's Second Demographic Transition", Population Bulletin, Vol. 42, No. 1.
- Wertheimer-Baletić, A. (1981.), "Reprodukcija stanovništva i društveni razvoj", Žena, (znanstveni časopis za društvena i kulturna pitanja), br. 2.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992.), "Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju", Encyclopaedia moderna, god, XIII, br. 2 (38).
- Wertheimer-Baletić, A. (2003.), "Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine", Ekonomija br. 1.
- Wingen, M. (2002.), "Aktuelle Aspekte der Familienpolitik als bevölkerungsbewusste Gesellschaftspolitik", Politische Studien, Heft 381/53.
- Wistrich, E. (2001.), "EU Immigration Policy and Regime in EU Countries: Migrants and Citizens", u "New Migrants and Asylum Policies in Europe. What can Minority Groups do to Implement the new Concepts", European Multicultural Foundation, Berlin.